

Валерій СТАРКОВ (Київ)

ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ІГРОВОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮДНОСТІ УКРАЇНИ: КІНЕЦЬ 1910-х – ПОЧАТОК 1930-х РОКІВ

Ми вже зазначали суттєве зменшення публікацій джерельного характеру стосовно вивчення ігрової культури на початку ХХ ст. Насамперед це пояснюється певним занепадом традиційної культури і її висвітлення в науковій літературі¹. Проте публікації описів ігор і розваг не припинялись, і джерельна база вивчення традиційної ігрової культури українців розширювалась, хоча й не так активно, як у другій половині ХІХ ст. Опубліковані збірки описів ігор на початку ХХ ст. доволі нечисленні (П. П²., Леся Українка³) і не є обширними. Невеликі збірки ігор та розваг можна віднайти і в окремих етнографічних описах (В. Бабенко⁴, В. Камінський⁵). Окремо відзначимо праці З. Кузеля про “ігри при мерці”, який проаналізував у них джерельну базу цього явища. Ці праці і донині є взірцевими щодо висвітлення ігрового складника поховальної обрядовості українців⁶.

Незважаючи на буремні соціально-економічні події другої половини 1910-х років, публікації на етнографічну тематику не дуже часто, але з’являлись. Зазначимо, що розглянуті нами нижче описи Ф. Коломийченка⁷ та кореспондентів М. Дикарева⁸ у “Матеріалах до української етнології”, як і В. Кравченка в його “Етнографічних матеріалах”⁹, належать до початку 1910-х років, тобто до періоду початку великих соціальних потрясінь як у

¹ Старков В. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: початок ХХ ст. (у друці).

² П. П. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ. // Киевская старина. – 1902. – № 9. – С. 401–407.

³ Українка Леся. Дитячі гри, пісні й казки // Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т. – К., 1977. – Т. 9: Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. – С. 99–121.

⁴ Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского Края. – Екатеринослав, 1905. – IV+144 с.

⁵ Каминский В. Праздник Пасхи в селе Косарево, Дубенского уезда, Волынской губернии // Киевская старина. – 1906. – № 3–4. – С. 299–320.

⁶ Кузеля З. Посіжине і забави при мерці // Записки НТШ. – Львів, 1914. – Т. 121. – С. 173–224; 1915. – Т. 122. – С. 103–160; його ж. Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. 31–32. – С. 133–202.

⁷ Коломийченко Хв. Сільські забави в Чернігівщині // Матеріали до української етнології / Вид. Етнографічна комісія НТШ. – Львів, 1918. – Т. ХVIII. – С. 123–141.

⁸ Збірки сільської молодіжі на Україні. З паперів Митр[офана] Дикарева // Там само. – С. 170–275.

⁹ Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. – Житомир, 1920. – 160 с.

Європі, так і в Російській імперії. Та все ж вони були опубліковані у 1918–1920 рр. у Львові та Житомирі.

У XVIII томі “Матеріалів до української етнології” за редакцією В. Гнатука, виданих у Львові 1918 р., опубліковано матеріал Ф. Коломийченка “Сільські забави в Чернігівщині”. Самі записи провадились 1913 р. в селі Прохорах Борзенського повіту на Чернігівщині від Марії Коломийченкової, 56-ти років. За свого дівування вона була на селі найкращою співачкою та танцюристкою. На час запису пам’ять її збереглась дуже добре. Хоч більшість ігор за часів запису у Прохорах ті ж самі, але ж наведені записи пристосовані до середини вісімдесятих років XIX ст.¹⁰ Упорядником виділені такі групи ігор та розваг: “дівочі іграшки, потім парубоцькі розваги і нарешті спільні”¹¹.

I. Діточі ігри: [1] “Кукли”, [2] “Кремяхи”, [3] “Цюрка”, [4] “Плигунка”, [5] “Гуси”.

У “Матеріалах...” наведено докладні описи цих ігор, і ми тут відзначимо тільки деякі основні моменти. “У кукли” грають тільки дівчата до 10–12 літ. Грають протягом цілого року. “Трати в кукли” часто збираються до купи чимало дівчат; в такому разі одночасно робиться кілька “кукол”. Зимою, коли холодно, в “кукли” діти граються на печі.

У “кремяхи” грають малі дівчата, але звичайно весною, до того часу, як ячмінь починає викидати колос. Всі сідають у кружок (іноді душ 10), потім одна дівчина підкидає всі (шість) крем’яхи і старається зловити кілька з них на перевернуту вниз долонею руку і т.д.

У “цюрку” грають переважно хлопці навесні, влітку, восени і в селі, і пасучи в полі. Поділяються на дві рівносильні частини: одна з них зостається в городі “бити”, а друга йде в поле “пасти”, “одбивати”. Вимірюються, кому починати, і грають.

У “плигунку” більше грають хлопці, ніж дівчата, грають до 14-ти років – від весни до осені. Сама плигунка – лозина на півтора аршина. Гурт хлопців сідає в ряд; перед ними на 10–16 ступнів на землі уперек до них лежить довша лозина, котру треба “побити”.

У “гусей” гуляють хлопці та дівчата до 14-ти років весною, до Петрівки. Гурт дітей поділяється на “гусей”, “вовка” і “пастуха”. Після вербального перегукування “гуска” біжить до “пастуха”, а “вовк” ловить її. Коли зловить, він переходить до “пастуха”, а зловлена “гуска” стає “вовком”. Коли “вовк” не піймає ні однієї “гуски”, він йде у поле “пасти”, а колишній “пастух” стає “гускою”¹².

II. Парубочі ігри та бійки: [6] “Булка”, [7] “Кулачки”, [8] “Спіжки”, [9] “Ховзанка”, [10] “Качальня”, [11] “Гилка”, [12] “Бійки”, [13] “Музика”.

У “булки” починають грати, як тільки замерзне вода, і грають до самої весни. Місце для “булки” – це якийсь майдан або широка вулиця в селі, а то поле чи болото. “Булка” – дерев’яна куля вагою півтора фунта, а кийки у кожного гравця – свої. Кожна з двох рівносильних команд намагається перебити “булку” у “город” супротивника.

¹⁰ Коломийченко Хв. Сільські забави в Чернігівщині. – С. 123–124.

¹¹ Там само. – С. 124.

¹² Там само. – С. 124–128.

Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури...

“Навкулачки” б’ються теж зимою і на таких же місцях, що і в “булку”. Дві рівносілляні половини, а де-не-де – куток на куток, б’ються, іноді і спіжками (сніжками) і палицями.

У “спіжки” грають на зразок “булки” або “кулачки”. Грають не тільки парубки, а й підлітки, чоловіки. Дівчата коли й грають, то окремо од хлопців; але це гра не дівоча і буває дуже жорстока. “Ховзанка” (“ковзанка”) і “качальня” (“крутілка”) – відомі загальноукраїнські розваги, переважно для парубків.

У “гилку” грають і чоловіки, і хлопці. Гравці поділяються на дві половини і розходяться на 50–100 ступнів. “Городяни” “видають” (“гилкою” вибивають у “поле”) м’яча, а “пастухи” “пасуть” його, ловлять.

Ритуальні та обумовлені бійки парубків, в основному через дівчат, бувають дуже жорстокими¹³.

III. Спільні забави: [14] “Село”, [15] “Танка”, [16] “Колодує”, [17] “Досвіткі”, [18] “Складка”, [19] “Весною”, [20] “Хрещик”, [21] “Колиска”, [22] “Русалки”.

Майже всі ці спільні забави пов’язані із відносинами статей на святах на сільському майдані біля церкви (“село”), на “вулиці” та “кутках” (“танка”, “колодує”) “досвітках” і “складках”. Колиски, дерев’яні або з вірвовок, робляться парубками навесні і стоять ціле літо, часто стаючи головним місцем щовечірніх гулянок куткової молоді. В цій групі забав єдиною повноправною грою виступає “хрещик”: у рухливому режимі гравці – “пани” парами намагаються уникнути бути звленими “гробами”, двома окремими гравцями¹⁴.

IV. Спільні забави] зі співами: [23] “Веснянка”, [24] “Перепелка”, [25] “Плетениця”, [26] “Ніч перед купальним Іваном”, [27] “На вербі”, [28] “Під час жнив”¹⁵.

У цій групі забав зібрані відомі обрядові дійства з ігровими елементами, які особливо виявляються у веснянках як до, так і під час Великодніх свят. На перший день свят самі дівчата водять по селу “перепілку”. Гра складається з того, що вони, побравшись за руки, проходять “через ворота”, які роблять дві передні дівки, що піднімають руки і попід ними пропускають усю “перепілку”, співаючи про цьому відповідних пісень. “Плетеницю” водять у кожному “кутку” окремо. Плетуться так: передня дівчина піднімає ліву руку на ліве плече, а та, що стоїть іззаду за нею, бере цю руку, а ліву піднімає до лівого плеча; ідуть і співають¹⁶.

Інші матеріали з цього села від того ж інформатора в той же час (“Різдвяні обряди і звичаї в Чернігівщині”)¹⁷ та повідомлення Олекси Ріпецького (“Парубочі й дівочі звичаї”) з села Андріяшівки Лохвицького повіту на Полтавщині, записані у грудні 1917 р. від Гаврила Бараника¹⁸, носять майже виключно обрядовий характер з окремими ігровими елементами (різні способи ворожіння, ритуальні розваги тощо). Докладно описано лише підготовку,

¹³ Там само. – С. 128–130.

¹⁴ Там само. – С. 130–135.

¹⁵ Пагінація ігор наша.

¹⁶ Там само. – С. 135–141.

¹⁷ Коломийченко Хв. Різдвяні обряди і звичаї в Чернігівщині // Матеріали до української етнології. – Львів, 1918. – Т. XVIII. – С. 142–154.

¹⁸ Ріпецький О. Парубочі й дівочі звичаї // Там само. – С. 155–169.

виготовлення колисок (гойдалок), а також їх використання. Такі гойдалки ставлять на кожному кутку. Роблять їх “не тільки парубки для себе, а й для дівчат, а також і менші парубчаки для таких самих дівчат, як самі. Очевидно, що в більших парубків і коліски будуть більші; а в менших – менші. Але на одну форму і на один кшталт”¹⁹. Колихатися починали у великодню неділю.

У тому ж числі “Матеріалів” за редакцією Володимира Гнатюка опубліковано матеріали з паперів Митрофана Дикарева про збірки сільської молоді в Україні²⁰. Малознаний і нині український етнограф та філолог Митрофан Дикарів залишив по собі значну наукову спадщину. Ми вже говорили про складну долю його архіву та бібліотеки, які він заповідав Науковому товариству ім. Шевченка у Львові²¹, на що першими звернули увагу Іван Франко²² та Володимир Гнатюк²³. Вони піддали праці М. Дикарева серйозній науковій критиці, відзначивши про цьому його безсумнівні заслуги у вивченні української етнографії.

Ми вже звертались до теми вивчення М. Дикаревим традиційної культури української людності і, зокрема, ігрової²⁴. Він вивчав культуру і побут українців Вороніжчини та Кубані (куди переїхав влітку 1893 р.), і значне місце в його творчій спадщині посідають етнографічні праці, присвячені, в основному, календарній обрядовості²⁵.

Окрім елементів ігрової культури, які постійно згадуються в календарній обрядовості (ігрові драматичні дієства: водіння кози, ведмедя, кобили, машкарад; веснянки; танці; різні розваги тощо) (див.: “Велькдень на Україні и Черноморіи...” та “Народний календар Валуйського повіту...”), у “Різдвяних святках...” докладно описано зимові ігри дорослих і дітей. Це – у свинки, у цурки, у сніжки, у боротьбу, катання на санках, крижинах, кониках (лижах), різних гойдалках тощо. Митрофан Дикарів постійно цікавився різними аспектами ігрової культури українців, про що свідчить його епістолярна спадщина. Відомості про це містяться в його листах до Федора Вовка, Бориса Грінченка та інших визначних діячів української культури. Так, у листі до

¹⁹ Там само. – С. 168.

²⁰ Збірки сільської молоді на Україні. – С. 170–275.

²¹ Старков В. Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 165–166.

²² Франко І. Передмова // Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору та мітології: Зб. Філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1903. – Т. 6. – С. V–XII.

²³ Г[натюк] В. [Передмова] // Збірки сільської молоді на Україні. – С. 170–173

²⁴ Старков В. Митрофан Дикарів. Історіографія життя і творчості // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – С. 50; його ж. Ігрова культура українців у творчій спадщині Митрофана Дикарева // Матер. міжнар. наук.-практ. читань, присвячених пам’яті українського фольклориста Михайла Пазяка “Українське народознавство: Стан і перспективи розвитку на зламі віків”. – К., 2000. – С. 262–263.

²⁵ Дикарев М. Отрывки из малороссийского календаря: I. Рождественские святки. II. Масленица. III. Великий пост // Кубанские областные ведомости. – 1895. – № 1, 3, 5, 30, 60, а також: Зоря. – 1895. – № 4. – С. 75–76; № 6. – С. 111–113; його ж. Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського oddілу на Чорноморії // Етнографічний збірник. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 1–24; його ж. Велькдень на Україні и Черноморіи (Отрывки из народного календаря) // Кубанские областные ведомости. – 1897. – № 84; його ж. Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1905. – Т. 6. – С. 114–204.

Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури...

Вовка від 3 жовтня (за старим стилем) 1899 р. він писав, що назбирав багато матеріалів з дитячого життя, в т. ч. і про дитячі ігри та розваги (Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 1. – № 2226). У цьому ж листі зазначено, що він передбачав видати свої етнографічні матеріали, додаючи до вже відомих етнографічних програм свої питання “з дитячих забавок, ігор, виховування дитини з фізичного і духовного боку” (Там само. – № 2212).

Митрофан Дикарив був добре обізнаний із сучасною йому етнографічною літературою, про що свідчить лист до Федора Вовка від 16 серпня 1894 р., де на запит останнього він переповідає докладну бібліографію етнографічної літератури рідної йому Воронежчини. В той же час у листах згадуються праці, присвячені українським народним іграм, зокрема відома збірка дитячих ігор з Куп’янського повіту Харківщини Петра Іванова, яка була видана 1890 р.²⁶, ігрові розділи праць Павла Чубинського²⁷ та інших авторів.

Саме з двох, не дуже великих за розмірами, регіонів, з українських повітів Воронежчини (переважна частина) та Кубані подавав, за допомогою своїх численних кореспондентів, етнографічні матеріали Митрофан Дикарив. Зайвий раз ми можемо у цьому пересвідчитись, якщо уважніше розглянемо у XVIII томі “Матеріалів до української етнології”, які видані у Львові 1918 р. і упорядковані В. Гнатюком, опубліковані матеріали з паперів Митрофана Дикарева про збірки сільської молоді в Україні²⁸. Нагадаємо, що це остання, видана посмертно, велика праця вченого. У вступному слові В. Гнатюка згадано коротку історію архіву М. Дикарева, показано відмінності у проведенні збірок молоді в Галичині та Буковині та “за кордоном”, тобто у “великій Україні”. В. Гнатюк вказує на від’ємні риси східноукраїнських вечорниць і зазначає, “що їх не легко усунути”, але не доведено, що не можна “зреформувати, переіменувати їх приміром у формальні організації молодіжні (в роді «Січей»), в яких можна би плекати музику, спів, танці, ... гімнастику, уряджувати гри, забави...”²⁹.

Наведений численний пісенний матеріал на “вулицях”, на вечорницях, цих громадських дійствах, де переважно зароджувались стосунки представників обох статей, свідчить про суто українське населення. Хлопці та дівчата “співають більше про любов, найбільш приспівки... і співають тут різні укоризні пісні дівчата на хлопців, а хлопці на дівчат”³⁰.

У матеріалах наведено численні записи кореспондентів М. Дикарева, як бачимо, практично тільки з Валуйського, Богучарського та Острогозького повітів. У цих повідомленнях згадуються як безпосередні ігри молоді, так і багато ігрових елементів календарної обрядовості. Наприклад, у Тишанці Валуйського повіту: “На вулицю виходять що дня од великодних святків аж

²⁶ *Іванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде // Сборник Харьковского исторического общества. – 1890. – Т. 2. – С. 4–81.

²⁷ *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. – СПб., 1872–1878. – Т. I–VII. Особливо відзначимо в ігровому аспекті том III “Народный дневник: календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедривки и богатый вечер” (С. 32–108) та том IV “Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны” (С. 32–51).

²⁸ Збірки сільської молодіжні на Україні. – С. 170–275.

²⁹ Там само. – С. 172.

³⁰ Там само. – С. 210–224.

поки на вичорниці стануть ходити, до Семина (Семена. – В. С.). Виходять хлопці і дівчата, співають пісні, грають у скрипки, балабайки, скачуть. У піст гуляють *в робака*, у *ворона*, у *лунька*, у *хрещика*, у *заюшки*, у *мняча* (м'яча. – В. С.) (і після празника), *в рай і пекло*, у *котика*, у *горобчика*, у *масличка*, у *стовпа* (великі грають), у *редьку* (великі і малі самі собі); з весни: у *крей-машки*, *орішки* (малі), у *гуси* (малі); коли попадуть: у *латки*, *кузьмірки*, *панаса*, *дрібушечки* (малі); на масниці з усеїдної неділі що дня *козла водять*, на великодних святках *просо сіють*³¹. У слободі Попасній Богучарського повіту “грають парубки та дівки у *козла*, у *крамаря*, у *горішки*, у *ширляя*, у *сракача*”. Згадуються *кулачки*³². У тій же слободі є й інші розваги: “молодьож на святках робить *релі*, хитається, а на Різдвяні святки *крутілку*. Коляку забивають у землю і надівають (із мельниці де нібудь візьмуть) стару сімірню і туди закладають два дручки, один коротчий, а один довший; на довший привязують санки, а за короткий крутять. Так крутять, що як стоятимеш на дорозі, так не вспієш ізскочити з дороги; а як упаде із санок, так котитьця сажень на десять. ... А парубки *навулачки грають*, каші на кашу, або край на край, хто подужа. Або *борятьця*: хто подужа, то самий сильніший”³³.

Докладно описано низку ігор у повітовому містечку Валуйках, у яких “молодьожі буде около двох сотинь”³⁴. Зимою, у святкові дні багато городян гуляють на льоду на річці Валуй. Катаються *на санях*, хлопці та учні – *на ковзанах*. “На вичорах кромі танців та пісень нима нічого, а на собраніях після скаканя гуляють у *карти*, при цім співають, потім гуляють у *панаса*”³⁵. Далі йдуть докладні описи хатніх ігор “у *панаса*”, “у *сусіда*”, “у *судьби*”, “у *жута*” та деякі інші³⁶. Ці записи з Валуйків та Валуйського повіту – Павла Тарасевського від 1895 р. Він зазначає, що у Валуйках “на вулицях ніяких ігрищ нима, бо і моди нима, а може потому, що тут заперт на улицах бізчинствувать. Тут у *мняча*, *в шара*, *в цурки* і *кузьмірки* ни гуляють ніхто, ні дівчата, ні хлопці. А коли хто охотний до гулянки, то гуляють у *кегли* в саду і там бируть 5 коп. од партії. А то так на *біліарт* у трактирі і в карт гуляють, і все на гроші”³⁷.

На вечорницях у слободі Попасній “дівки шиють, а парубки грають у *карти*, попрограють гроші, обідці, хрестики”. Популярні *вербальні ігри* на загадки та задачки тощо³⁸. Гра у “сліпці” по суті той же “панас” (опис)³⁹, у т. ч. і в Борисівці⁴⁰.

Обрядові ігри такі: “у *козла*” (Попасна; Тишанка, Борисівка)⁴¹, на Великдень – “*просо*” (Грушівка) (опис)⁴², “у *журавля*” (Борисівка) (опис)⁴³.

³¹ Там само. – С. 182.

³² Там само. – С. 188.

³³ Там само. – С. 190–191.

³⁴ Там само. – С. 193.

³⁵ Там само. – С. 194.

³⁶ Там само. – С. 194–199.

³⁷ Там само. – С. 199.

³⁸ Там само. – С. 201–203

³⁹ Там само. – С. 227. У даному повідомленні ми опустили деякі, іноді дуже цікаві описи ігор, щоб не перевантажувати текст.

⁴⁰ Там само. – С. 235.

⁴¹ Там само. – С. 206, 224, 225.

⁴² Там само. – С. 224.

⁴³ Там само. – С. 235.

Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури...

Окрім “весняного” “проса” дівчата з піснями грають “у козиря” (опис), яка нагадує відомого по всій Україні “короля” та у “другого короля” (опис) (хутір Козка Острогозького повіту)⁴⁴.

Про гру у карти треба сказати особливо, бо у другій половині XIX ст. вона значно поширилась на теренах України, про що говорять і джерела (С. Ісаєвич, В. Ястребов, В. Милорадович)⁴⁵. У цій збірці гра у карти неодноразово згадана кореспондентами М. Дикарева як у містечку (Валуйки), так і в селах і слободах (Попасна, Борисівка)⁴⁶. При описі гри у карти в слободі Борисівці перераховані такі картярські ігри: “... у свого козиря, в дурачка – в одного козиря (здають усі карти), у хвиля, у кобили, у шустя (роздають карти і починають мінятьця і викидають пари: у кого останицьця ця карта, той дурак), у невіри, у п'яниці, у короля, у мельника, у парів (у п'ять карт дурачок)”⁴⁷.

Зазначимо, що у такому невеликому, навіть локальному, територіальному просторі, на східному кордоні українських етнічних земель, були поширені загальновідомі і відзначені іншими джерелами українські ігри (у ворона, у гуси, у хрещика, у заюшки, в рай і пекло, у креймашки, кузьмірки, панаса, дрібушечки, навкулачки, релі, крутілка тощо) та обряди з ігровими елементами (козла водити, просо сіяти тощо).

Слід зазначити, що в опублікованих записках кінця XIX ст. Павла Тарасевського, одного з головних інформаторів М. Дикарева, проступає різниця між тогочасною сільською і міською ігровими культурами. Адміністративними заходами з вулиць міст і містечок прибирались такі відомі традиційні рухливі ігри, як різноманітні “цурки”, які гралися виключно на свіжому повітрі і потребували простору, численні ігри у м'яча, різні види рухливого “квача”, в т. ч. і “кузьмірки”; таким чином вибудовувались штучні кордони поширенню цих ігор. Натомість це сприяло розвитку у містах і містечках хатніх ігор на кшталт ігор “у сусіда”, “у судьби” “у лото”⁴⁸ тощо із значним вербальним елементом, а також поширенню новітніх ігор (кеглі, більярд тощо).

Незважаючи на деякий відмінний характер самих “вулиць”, “вечорниць” та “досвіток” у різних регіонах України, що зазначав В. Гнатюк, *ігри та ігровий елемент молодіжної обрядовості*, навіть у такому віддаленому, локальному, районі української етнічної спільності як переважно українські повіти Воронежчини, носили, як упевнено показав Митрофан Дикарів, загальноукраїнський характер, що зайвий раз підкреслює культурну єдність українського етнічного простору кінця XIX ст.

Наступна публікація джерел вивчення ігрової культури належить до 1920 р.: у своїх “Етнографічних матеріалах” Василь Кравченко навів і низку описів ігор із Житомирського повіту (с. Гардишівка), записаних на рубежі 1912–1913 рр. Це такі ігри: 1. “Гра у квочки”, 2. “У баби”, 3. “У берези”, 4. “У шила”, 5. “У суки”, 6. “У города”, 7. “У гілки”, 8. “У горака”, 9. “У коня”,

⁴⁴ Там само. – С. 227.

⁴⁵ Старков В. Джерела про побутування карт у дозвіллі населення України у XVII–XIX ст. // Університет. – 2012. – № 2. – С. 20–26.

⁴⁶ Збірки сільської молодіжі на Україні. – С. 194, 201, 205–208.

⁴⁷ Там само. – С. 208.

⁴⁸ Там само. – С. 205.

10. “С кулака гулять”, 11. “У краски”, 12. “У вовка”, 13. “У бобра”, 14. “В л’ишки”, 15. “В ката”, 16. “У каші”, 17. “В свині”.

Житомирське видання включає в себе “класичний” набір значної частини поширених українських ігор, відзначений джерелами ХІХ ст. Це і ігри для малечі (“у квочки”, “у вовка” (аналог гри “у гуси”)), і найбільш розповсюджені “довга лоза” (у В. Кравченка – “у берези”), “у панаса” (своєрідні жмурки “у баби”), “у хованки” (“у бобра”), “у коня” (“у коня”, в т. ч. і з м’ячем (“у каші”)), “у квача” (своєрідний навздогін з “городом” (“у города”)), “у цурки” (своєрідна цурка з м’ячем (“у горака”)), “гилка” (“у гилки”), рухливі пастуші ігри підлітків із свитами (“у шила”, “у суки”) чи іншими речами (аналог “у свинки” чи “у шара” – “в свині”), ігри у ножики (“с кулака гулять”, “в ката”), “у креймахи” (“в л’ишки”). Є і вербальна гра “у краски”.

Бачимо численні зміни назв ігор, незважаючи на ту ж саму суть гри. Звичайне пояснення – певні зміни однакових ігор у часі й у просторі; при однакових діях у різних місцевостях та ж сама гра, звичайно ж, із регіональними особливостями, мала різні назви: “у гуси” – аналог “у вовка”, “у хованки” – “у бобра”, “у креймахи” – “в л’ишки” тощо.

Українізація 1920-х – 1930-х – тимчасова політика ВКП(б) в радянській Україні, що мала загальну назву коренізація – здійснювалась з 1920-х до початку 1930-х років ЦК КП(б)У й урядом УРСР з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок у вигляді запровадження української мови в школі, пресі й інших ділянках культурного життя. В цих умовах, на основі української етнологічної наукової школи, яка сформувалась, починаючи з другої половини ХІХ ст., настав нетривалий період розвитку української етнографії. У 1920–1925 рр. були створені основні етнографічні центри в системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН). До провідних етнографічних осередків належали Етнографічна комісія ВУАН (1921–1933) під головуванням академіка Андрія Лободи, Музей (а згодом Кабінет) антропології та етнології ім. Федора Вовка (1921–1924), Кабінет примітивної культури кафедри історії України (1925–1933) під керівництвом Михайла Грушевського та деякі інші (Кабінет музичної етнографії, Краєзнавча комісія, Етнографічне товариство тощо). Етнографічна комісія видавала “Етнографічний вісник” (К., 1925–1932. – Кн. 1–10) та “Бюлетень” (К., 1926–1930. – № 1–16).

На жаль, термін тимчасового піднесення української етнографії був дуже коротким, і це не сприяло значному зростанню чисельності “ігрових” публікацій. Окрім обширної публікації Леоніли (Ніни) Заглади “Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля”, де є великий розділ “Дитячі забави і забавки” з описом багатьох ігор⁴⁹, можемо навести лише декілька публікацій.

Це збірка дитячих ігор з піснями Василя Верховинця “Весняночка” (1923), де наведено ігрові танцювальні сюжети⁵⁰, яка вийшла слідом за “Теорією українського народного танцю” (1919) – першим в Україні ґрунтовним дослідженням характеру і принципу побудови української народної

⁴⁹ Заглада Н. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с. Старосілля. – К., 1929. – 220 с.

⁵⁰ Верховинець В. Весняночка: Ігри з піснями для дітей дошкільного віку та молодших школярів. – Харків, 1923 (3-є вид. – К., 1969. – Вип. 1. – 124 с.).

Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури...

хореографії⁵¹. У передмові до “Теорії...” В. Верховинець відзначав зв’язок пісенної та танцювальної культури з ігровою в контексті загальної традиційної культури українців, те, що “деякі пісні, особливо обрядові, веснянки, купальські та весільні, які початком своїм сягають сивої давнини, збереглися з іграми, танцями і хороводами. Це наводить на думку, що всякі ігри й танці наш народ водив спершу під пісню. Інструмент як чинник, що підтримує ритм танцю, увійшов у вжиток пізніше”. Тут-таки В. Верховинець наводить перелік танців, які користуються найбільшою популярністю в Україні: насамперед “гопак”, а також крім нього, в різних місцевостях, “козачок”, “тропак”, “Тандзя”, “бондарівна”, “чумак”, “чабарашка”, “Танна”, “Роман”, “раки”, “рибка”, “Василиха”, “Тетяна”, “Сидір”, “шевчик”, “сучок”, “дрібущка” і багато інших⁵².

Працю про свято Купала на Волинському Поліссі опублікував В’ячеслав Камінський, який розробляв цю тему вже давно⁵³. У матеріалі досліджено витоки свята, підготовку до нього, етапи та сам хід дійства, в якому багато ігрових елементів (хороводні та рухливі, з біганням, ігри, стрибання через багаття, ворожильні сюжети тощо)⁵⁴.

Значний внесок у джерельну спадщину ігрової культури українців внесла вищезгадана праця Н. Заглади. У передмові, підписаній 1 грудня 1928 р., вона пише про переваги стаціонарного дослідження сільського поселення, яке було розпочате ще 1922 р. У “вступних увагах” відзначається важливість і потреба досліджувати дитячий побут нарівні з побутом дорослої людини. Відштовхуючись від напрацьованих попередників (С. Покровський, М. Сумцов, Хв. Вовк, З. Кузеля та ін), Н. Загида розглянула життя дітей окремого поселення (с. Старосілля на Дніпрі, Київщина) в контексті суспільного життя громади. Найбільша увага була приділена групі дітей у віці від 3-х до 14-ти років. Розглядаючи місцеву дитячу субкультуру взагалі, дитячі забави та забавки, ігри та інші способи розважитися, виділені в окрему галузь, дослідниця відзначила, що діти “бавляться, коли тільки трапляється для цього нагода: в хаті, на вулиці, в полі та в лісі, здебільшого тоді, коли пасуть худобу. Сюди належать усі ці забави, що відбивають важливі події селянського родинного та громадського і, навіть, релігійного життя (забави в тата й маму, в родини, хрестини, весілля, похорон). Далі – забави, що наслідують хліборобську працю; дитячі цяцьки; музичні інструменти (сопілки, труби, гуркалки тощо). Надто діти знають ще інші способи розважатися (гойдалки, санки, катання тощо). ... забави і гри мають не абияке значіння в вихованні молодого покоління, але студіювати їх треба в зв’язку з іншими з’явищами дитячого життя, бо тільки тоді можна зрозуміти їх певну роллю й значіння”⁵⁵. Надалі Н. Загида наводить багато паралелей до розваг українських дітей із всесвітньої етнографії⁵⁶, а ігри старосільських дітей розбиває, тобто класифікує, на такі групи:

⁵¹ *Його ж.* Теорія українського народного танцю. – К., 1919. (5-е вид. – К., 1990. – 152 с.).

⁵² Там само. – С. 7.

⁵³ *Каминский В.* Праздник Пасхи в селе Косарево...

⁵⁴ *Його ж.* Свято Купала на Волинському Поліссі // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 5. – С. 11–23.

⁵⁵ *Загида Н.* Побут селянської дитини. – С. 29.

⁵⁶ Там само. – С. 61–65.

1. Ігри, що в них згадується про тварин: “у ворони”, “у гусей”, “у зайців”, “у козла”, “у перепілки” та “в сороки”.

2. Ігри, що в них вживають кийків: “у гльога”, “у дарунка”, “у дула”, “у ковіньки” (з м’ячем), “у койструбки”, “у сліпака” (з яйцем).

3. Ігри з іншим приладдям: “у жута”, “у кавуна”, “у крамара”, “у неба”, “у ножа” та “у піжмурки”⁵⁷.

У виданні докладно описані такі дитячі ігри, забави та забавки: “– 1. Забави, що відбивають важливі події селянського родинного життя: а) хрестини, б) весілля, в) похорони. – 2. Забави, що наслідують хліборобську працю. – 3. Діти будують хати. – 4. Діти роблять собі забавки (цяцьки): 1. тарадайки; 2. візочки: а) візочок на двох коліщатках, б) возик на чотирьох коліщатках; 3. водяний млинок; 4. дзиги; 5. забавки з огірків; 6. церкви та пароплави; 7. млинок з гусячого пера; 8. кукли; 9. панянки. – 5. Дитячі музичні інструменти: 1. пискавка; 2. пискун з жита; 3. дудка (з ошиляги); 4. дудка з гарбузиння; 5. дудка з гусячого пера; 6. свисток; 7. цюрок; 9. пердун; 10. пірина з очерету; 11. гуркалка; 12. жухалки; 13. тиркалка. – Дитячі гри: 1. у ворони, 2. у вуха, 3. у гусей, 4. у гльога, 5. у дарунка, 6. у довгої лози, 7. у дула, 8. у жута, 9. у зайців, 10. у ковіньки, 11. у кавуна, 12. у козла, 13. у койструбки, 14. у крамора або у Воврама, 15. у неба, 16. у ножа, 17. у палочки, 18. у перепілки, 19. у піжмурки, 20. у сліпака, 21. у сороки. – Інші способи дитячої розваги: 1. катання; 2. лазять по деревах; 3. кубло; 4. диби-ходулі; 5. боротьба або хто кого подужас; 6. вихалка; 7. купання (способи плавання); 8. ракіта; 9. ляскачка; 10. гарбуз; 11. каченя (крутілка); 12. самотужки-санки; 13. сніг”⁵⁸.

Блок безпосередніх дитячих ігор⁵⁹ утримує як старі традиційні ігри з “регіональним” акцентом (“у довгої лози”, “у ворони”, “у гусей”, “у перепілки”, “у жута” (“джгута”)), різні варіанти “жмуток”-“хованок” (“у зайців”, “у палочки”, “у піжмурки”), “у ножа (різні “фігури”)), різноманітні ігри з палицями-кийками (“у гльога”, “у дарунка”, “у дула”, “у койструбки”), ігри у “доганялки”-“квача” (“у кавуна”, “у козла” – нагадує відомі “роби”), “у ковіньки” (аналог відомої “свинки” – своєрідного хокея із ковінькою (ключкою) та опукою (шайбою)), так і доволі оригінальні ігри, які, на нашу думку, не зафіксовані в інших джерелах (“у вуха” – гра на кмітливість, нагадує сучасні “хрестики-нолики”, “у сліпака” – гра на координацію з використанням яєць, викрадених із гнізд птахів, “у крамора” – рухлива гра, “у неба”). Зустрічається і вербальна гра на уважність (“у сороки”). Відзначимо, що ігри, переважно, – хлоп’ячі.

Якщо описані покарання того, хто програв, то вони доволі жорсткі, як-от: лупцювання руками, чи одягом (“у крамора”), чи джгутом (“у сороки”), довгі пошуки схованого атрибута гри (“у неба”), хоча удари джгутом є і одночасно елементом гри (“у жута”). Описи покарань того, хто програв, не є новиною в українській етнографії і вони досить розповсюджені і різноманітні: переможені витягають зубами забитий кілок із землі⁶⁰, возять переможців на

⁵⁷ Там само. – С. 64.

⁵⁸ Там само. – С. 113–136.

⁵⁹ Там само. – С. 123–130.

⁶⁰ *Іванов П.* Игры крестьянских детей... – С. 17.

Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури...

собі⁶¹, переможці здавлюють⁶² та б'ють палками⁶³, б'ють м'ячем⁶⁴ або руками⁶⁵ переможених, скубують їх за волосся⁶⁶ тощо.

У творчій спадщині художника Юрія Павловича (1872–1947), який значну частину свого життя був пов'язаний роботою з українськими етнографічними закладами, нараховується понад десять тисяч етнографічних малюнків⁶⁷. Серед них, поза сумнівом, знайдеться немало ілюстрацій проявів ігрової культури українців. Зокрема, це малюнки народного танцю “водити жука”, який етнограф спостерігав на Звенигородщині, гри хлопців “у довгої лози” на Волині та Полтавщині, з деякими відмінностями, тощо⁶⁸. Зазначимо, що Ю. Павлович плідно працював і в умовах стаціонарного етнографічного дослідження у с. Старосілля, де разом із художниками-фотографами Д. П. Демущим та М. П. Сталінським ілюстрував дитячу діяльність, в т. ч. і ігрову, із характерним підписом на малюнках – “Ю. П.”⁶⁹.

Загалом, у цей період праця Н. Заглади виявилась останньою великою працею в українській етнографії, присвяченою дитячому побуту і зокрема іграм і розвагам. У радянській частині України вже розпочалися утиски, а за кілька років розпочався і погром української гуманітарної науки, репресії та винищення наукових кадрів⁷⁰.

Того ж 1929 р. у “Матеріалах до етнології та антропології” у Львові вийшов друком збірник, упорядкований Іваном Панькевичем, “Великодні ігри та пісні Закарпаття”, де подано зразки ігрової культури найзахіднішого регіону українських етнічних земель⁷¹. Акцент у матеріалі зроблений на закарпатських народних ігрових піснях, що супроводжують великодні свята, по суті – веснянках. Як і на закарпатській Гуцульщині (I), так і на захід від неї (II) поширені рухливі весняні хороводні ігри, які відрізняються як характером ходи, так і пісенним супроводом. У закарпатській Гуцульщині зафіксовані такі хороводні веснянки: 1. “Чиноваті чинити”, 2. “Мак”, 3. “Фіалочки”, 4. “Молоданчик”, 5. “Жінка на торзі”, 5а. “Пиво”, 6. “Вербове колесо”, 7. “Подоланочка”, 8. “Ящур”, 9. “Джудж”, 10. “Зельман”, 11. “Ворітці” (“Мости”). На захід від неї – такі: 1. “Мости”, 2. “Качки гнати”, 3. “Литочки”, 4. “Плетеня плота”, 5. “Мак”, 6. “Не хотять дівча дати”, 7. “Подоланочка”. Хороводи мають як круговий характер (I, 2, 4, 5, 5а, 7, 8, 11; II, 3, 7), так і

⁶¹ Гоголь Н. Вий: Сборник повестей. – Харьков, 2006. – С. 166; Иванов П. Игры крестьянских детей... – С. 20.

⁶² Иванов П. Игры крестьянских детей... – С. 21.

⁶³ Там само. – С. 22.

⁶⁴ Там само. – С. 30; Старков В. Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця XIX ст. з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 359.

⁶⁵ Старков В. Збірка народних ігор і розваг... – С. 355.

⁶⁶ Иванов П. Игры крестьянских детей... – С. 27.

⁶⁷ Борисенко В. Етнографія в працях художника Юрія Павловича (1872–1947) // Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. – К., 2002. – С. 27.

⁶⁸ Заглада Н. Побут селянської дитини. – С. 32.

⁶⁹ Там само. – С. 13. Див. також табл. XVII–XXI.

⁷⁰ Музиченко С. Етнографічна Комісія ВУАН (1921–1933) // Борисенко В. Нариси з історії української етнології... – С. 73–82.

⁷¹ Панькевич І. Великодні ігри й пісні Закарпаття // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. XXI–XXII.

лінійний (I, 1; II, 1, 2, 4, 5), в т. ч. і “кривий танець”. Іноді він включає як хороводну, так і лінійну складову (I, 3, 6). Хороводи водять переважно дівчата, лише іноді до них приєднуються хлопці (I, 5, 5а, 9, 11). Змагальний елемент найбільш виявляється у веснянках “Жінка на торзі” та “Пиво”, де у колі, яке утворюють дівчата, знаходиться одна з них, а поза колом – інша (I, 5), або хлопець (I, 5а), які повинні ловити ту, що у колі.

1933 р. у Москві всесоюзне видавництво “Academia” випустило видання “Игры народов СССР”⁷², де наведено 1473 гри, багато з яких мають по кілька варіантів. Дослідниця української дитячої культури Г. Довженок нарахувала з них 336 українських⁷³. Усі ігри наведені виключно у записах XIX – початку XX ст. (до 1917 р.). Але численні невідповідності, яких припустилися укладачі збірника “Игры народов СССР” у відношенні, наприклад, до текстів записів ігор збірки Петра Іванова “Игры крестьянских детей в Купянском уезде Харьковской губернии”, дають підстави вважати збірку “Игры народов СССР” 1933 р. непевним допоміжним джерелом для дослідників ігрової культури, і звертатись до текстів записів цієї збірки треба із застереженнями⁷⁴.

Таким чином, етап формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України з кінця 10-х до початку 30-х років XX ст. виявився, по суті, завершальним на безперервному шляху розвитку довжиною більш ніж у століття. Після короткого періоду розвитку української етнографії, пов’язаного з тимчасовою “українізацією”, на початку тридцятих років цей процес був брутально перерваний, а його учасники репресовані. Подальший розвиток джерельної бази пов’язується з публікацією “ігрових” матеріалів XIX – початку XX ст., які знаходяться в різних архівах і які почали видаватись напередодні та після проголошення незалежності, коли етнологічна наука в Україні набула нового імпульсу розвитку. Останнім часом опубліковано матеріали з Центрального державного історичного архіву у Києві (Н. Аксьонова про збірку Михайла Русова від 1901 р.), з архівних підрозділів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (В. Старков про ігри селян Київщини у Де ля Фліза в середині XIX ст.), Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ІМФЕ) (Г. Довженок про ігри з різних архівних одиниць зберігання за період 1844–1987 рр.; В. Старков про збірки П. Н. Солонини 1878 р. та Є. Н. Гаврилея 1897 р. з Чернігівщини та Івана Манжури з Катеринославщини рубежу початку 80-х років XIX ст. та деякі інші)⁷⁵. Зазначимо,

⁷² Игры народов СССР: Сб. матер. / Сост. В. Н. Всеволодский-Гернгрос, В. С. Ковалева, Е. И. Степанова. – М.; Л., 1933. – 564 с.

⁷³ Григорьев В. М., Григорьева Л. И., Довженок Г. В. Украина // Игры народов СССР / Сост. Л. В. Былеева, В. М. Григорьев. – М., 1985. – С. 104.

⁷⁴ Старков В. До історії видання українських народних ігор: “Игры народов СССР” (М.; Л.: Academia, 1933): Джерелознавчий аспект // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Зб. наук. пр. до 90-річчя від дня народження професора В. І. Стрельського. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 237–245.

⁷⁵ Народні розваги. Селянські свята, ігри для дорослих і дітей, танці й музика // Де ля Фліз. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – С. 163; Літала сорока по зеленім гаю: дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упоряд., авт. прим. Г. В. Довженок. – К., 1990; Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997; Старков В. Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини... – С. 341–364; його ж. Джерело вивчення фольклорно-етнографічної

Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури...

що в цих та інших архівах зберігаються й інші матеріали, які висвітлюють традиційну культуру українців, зокрема й ігрову. Так, у відділі архівних фондів ІМФЕ до нас дійшли неопубліковані записи ігор 1920-х – 1950-х років, які багато в чому зберігають традиційні риси.

Валерій Старков (Київ). **Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури людності України: кінець 1910-х – початок 1930-х років.**

У статті розглядається формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України та його особливості у кінці 1910-х – поч. 1930-х років. Цей етап був завершальним у цьому формуванні, яке тривало понад століття. Розвиток української етнографії в ці роки, викликаний політикою “українізації”, був брутально перерваний, а його учасники репресовані.

Ключові слова: традиційна ігрова культура, історичні джерела, джерельна база.

Валерий Старков (Киев). **Формирование источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры населения Украины: конец 1910-х – начало 1930-х годов.**

В статье рассматривается формирование источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры населения Украины и его особенности в конце 1910-х – нач. 1930-х годов. Этот этап был заключительным в этом формировании, которое продолжалось более столетия. Развитие украинской этнографии в эти годы, обусловленное политикой “украинизации”, было насильственно прервано, а его участники репрессированы.

Ключевые слова: традиционная игровая культура, исторические источники, источниковедческая база.

Valerii Starkov (Kyiv). **Creating a Source Base for the Study of Traditional Play Culture of the Ukrainian Population (1910s–30s).**

Creation for an in depth study of the sources of traditional play culture of the Ukrainian population in 1910s–30s is considered in the article. The development of Ukrainian ethnography during these years was closely connected with the policy of Ukrainization. In 1930s the Soviet government brutally interrupted this process with the help of repressions.

Key words: traditional play culture, historical sources, Ukrainization.

спадщини українців Придонщини кінця XIX ст.: (За матеріалами архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України) // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 116–120; *його ж.* З неопублікованої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури (народні ігри) // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 230–234; *його ж.* Народні ігри та розваги Чернігівщини II половини XIX ст.: (З фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 19. – С. 158–173; *його ж.* Сучасні публікації народних ігор і розваг у записах XIX – початку XX ст. (у друці).